

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»

Випуск 30

V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin
Series 'History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'

Issue 30

Серія започаткована 1996 року

Харків 2020

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XX ст., питанням історіографії та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг подій в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б). Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №9 від 25 травня 2020 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)

д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)

доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)

д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ№21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ганчев О.І.

Болгарська сім'я Південної Бессарабії першої половини XIX ст.: модель етнодемографічного розвитку.....6

Калініченко В.В.

Селянський двір і земельна громада в Українській СРР (1922–1930 рр.).....16

Греченко В. А.

Протидія злочинності в Українській РСР у другій половині 1930-х років.....33

Полякова Ю. Ю.

Розвіяні по чужині. Українська театральна еміграція крізь призму долі актора Федора Федоровича.....45

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

Наумов С. О.

Про «патріотизм» Івана Переверзева.....60

Савченко С. В.

Крах синодальної системи (кінець XIX – початок XX століття): концепції сучасної православної історіографії.....72

Казанков Р. Ю., Іванов С. Ю.

Чорноморський регіон у радянських шкільних підручниках з історії: особливості інтерпретації.....85

Удовенко Л. О.

Урбаноніми антропонімного походження на мапі сучасного Харкова.....94

Домановський А. М., Олешко Н. П.

Автомобільний громадський транспорт у Харкові на початку XX ст.: проекти та перші спроби реалізації (за матеріалами місцевої преси).....108

УДК 94:631.21:631.11](477)"1922/1930"(045)

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-30-02

**СЕЛЯНСЬКИЙ ДВІР І ЗЕМЕЛЬНА ГРОМАДА
В УКРАЇНСЬКІЙ СРР (1922–1930 рр.)**

В.В.Калініченко

Харківська державна академія культури

kalinichenko_viacheslav@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-2714-9564>

Мета дослідження. Здійснити аналіз відносин селянського двору і земельної громади в УСРР в 1922–1930 рр.

Методологія дослідження. У методологічній основі дослідження лежать принципи історизму, об'єктивності, системності наукового аналізу та синтезу. Об'єктивність у дослідженні проявляється у виявленні потенційних можливостей для розвитку аграрного сектору економіки. Принцип історизму забезпечує погляд на діяльність земельної громади як процес, що розвивався у часі в сукупності історичних взаємозв'язків і взаємозалежностей. У дослідженні використовувались загальнонаукові та спеціальні історичні методи, які відповідають історичному аналізу. Аналіз історіографії обумовив використання аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації. Метод систематизації використовувався при вивченні архівних матеріалів. Аналіз, типологізація, класифікація протоколів загальних зборів земельних громад, листів і скарг до органів влади дозволили відстежити відносини селянського двору і земельної громади.

Наукова новизна. Обґрунтування цілісної концепції організації та діяльності земельної громади в радянському українському селі. Суть концепції: земельна громада, як об'єднання селянських дворів, в українському радянському селі в 1922–1930 рр. відіграла провідну роль в економічному та соціальному житті села, в стосунках із радянською владою, була самоврядною та саморегулюючою організацією, створеною самими селянами, спирався на історичні традиції українського народу. Досвід земельної громади, як кооперативу вертикального типу, можна використати для збереження українського селянського двору й селянства в цілому, як верстви українського суспільства.

Досліджені питання щодо права селянського двору на землі у складі земельної громади; членства у дворі, та права його членів; вхід-вихід з селянського двору; права й обов'язки голови двору – домогосподаря; особисте майно й майно двору; розділи селянських дворів; розподіл землі та майна виморочних дворів. Показано, як земельна громада вирішувала суперечки між селянами, навколо вказаних вище питань, користуючись офіційним і звичаєвим правом.

Висновки. Селянський двір – невід'ємний складник земельної громади. Земельна громада, як об'єднання селянських дворів, мала нероздільність й переплетіння функцій у своїй діяльності.

Ключові слова. Радянська Україна 1922–1930 рр., селяни, селянський двір, земельна громада, земельний кодекс, звичаєве право.

Цель исследования. Проанализировать взаимоотношения крестьянского двора и земельного общества в УСРР в 1922–1930 гг.

Методология исследования. В методологической основе лежат принципы историзма, объективности, системности научного анализа и синтеза. Объективность в исследовании проявляется в выявлении потенциальных возможностей для развития аграрного сектора экономики. Принцип историзма обеспечивает взгляд на деятельность земельного общества как на процесс, который развивается во времени в совокупности исторических взаимосвязей и взаимозависимостей. В исследовании использовались общенаучные и специальные

исторические методы, которые отвечают историческому анализу. Анализ историографии обусловил использование методов анализа, синтеза, обобщения, классификации. Метод систематизации использовался при изучении архивных материалов. Анализ, типологизация, классификация протоколов общих сборов земельных обществ, писем и жалоб в органы власти позволили проследить отношения сельского двора и земельного общества.

Научная новизна. *Обоснование целостной концепции организации и деятельности земельного общества в советской украинской деревне. Суть концепции: земельное общество, как объединение крестьянских дворов, в украинской советской деревне в 1922–1930 гг. играло ведущую роль в экономической и социальной жизни деревни, в отношениях с советской властью, было самоуправляемой и саморегулируемой организацией, созданной самими крестьянами, опиралось на исторические традиции украинского народа. Опыт земельного общества, как кооператива вертикального типа, можно использовать в современной украинской деревне для сохранения украинского крестьянского двора и крестьянства в целом, как слоя украинского общества.*

Исследованы вопросы про права крестьянского двора на землю в составе земельного общества; членство в дворе, права та обязанности его членов; вход-выход из крестьянского двора; права и обязанности главы двора – домохозяина; личное имущество и имущество двора; разделы крестьянских дворов; распределение земель выморочных крестьянских дворов. Проиллюстрировано как земельное общество решало конфликты между крестьянами, по поводу выше указанных вопросов, пользуясь официальным правом и правом обычаев.

Выводы. *Крестьянский двор – неотъемлемая составная часть земельного общества. Земельное общество, как объединение крестьянских дворов, имело нераздельность и переплетение функций в своей деятельности.*

Ключевые слова. *Советская Украина 1922–1930 гг., крестьяне, крестьянский двор, земельное общество, земельный кодекс, право обычаев.*

Research aim. *Analyze the relationships between the peasant household and land community in the Ukrainian SSR in 1922-1930s.*

Methodology of the research. *The methodological basis of the study is the principles of historicism, objectivity, systematic scientific analysis and synthesis. Objectivity in the study is revealed in the identification of potential opportunities for the development of the agricultural sector of the economy. The principle of historicism provides a focus on the land community activities as a process that developed over time in aggregate of historical interconnections and interdependencies. General scientific and specific historical methods that are aligned with the historical analysis are used in the research. Analysis of the historiography has led to the use of analysis, synthesis, generalization, classification. The systematization method was used in the study of archival materials. The analysis, typologization, classification of the reports of the general assembly of land communities, letters and complaints to the authorities allowed to trace the course of the relationships peasant household and land community.*

The scientific novelty *of the research is further substantiation of the holistic concept of the land community organization and activity in the Soviet Ukrainian village. The essence of the concept: the institute of land communities of the Soviet Ukrainian village in the 1922-1930s played a leading role in the economic and social life of the village, in relations with the Soviet authorities. It was a self-governing and self-regulating organization created by the peasants themselves and based on the Ukrainian historical traditions. The land community experience as a vertical type cooperative can be used in today's Ukrainian village to preserve the peasantry as a stratum of Ukrainian society. There were investigated following issues: the peasant household right to land within the land community; membership in peasant household and rights of its members; entrance and exit from the peasant household; the rights and responsibilities of the head; personal property and property of the household; division of the households; distribution of escheated households land and property.*

It is shown how the land community resolved disputes between peasants over the issues outlined above using official and customary law.

Conclusions. *The peasant household is an integral part of the land community. Land community, as a union of peasant households, had inseparability and intertwining of functions in its activity.*

Keywords. *Soviet Ukraine in 1922-1930s, peasants, peasant household, land community, Land Code, customary law.*

В Україні, останніми роками, процес зникнення селянства як соціальної верстви набув загрозливих розмірів. Щоб зберегти селянство, необхідно зберегти селянський двір, як окреме селянське господарство. Селянський двір може бути конкурентоспроможним у сучасних ринкових умовах. Селянські двори, об'єднуючись у кооператив вертикального типу, зберігаються як самостійні виробничі одиниці. В такому кооперативі можна використовувати переваги великого господарства. Таке об'єднання матиме економічний і соціальний ефект. Земельна громада (далі – земгромада) – поземельно-господарський і соціальний інститут, що існував в українському радянському селі в 1922–1930 рр., був однією з форм кооперативу вертикального типу. Про такий можливий, перспективний шлях розвитку селянського господарства писав відомий аграрник О. В. Чайнов та його однодумці по організаційно-виробничій школі [45]. На жаль, їх погляди не збігалися з поглядами більшовиків, тому під час суцільної колективізації селянських господарств земгромада була знищена більшовицьким режимом, організаційно-виробничу школу розгромили, О. В. Чанова та його колеги репресували.

Наукова новизна дослідження полягає у подальшому обґрунтуванні цілісної концепції організації та діяльності інституту земгромади в доколгоспному селі Наддніпрянської України. Суть концепції: інститут земельної громади Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. відіграв провідну роль в економічному та соціальному житті села, в стосунках із радянською владою, був самоврядною та саморегулюючою організацією, створеною самими селянами, спирався на історичні традиції українського народу. Досвід земельної громади, як кооперативу вертикального типу, можна використати в сучасному українському селі для збереження селянства як верстви українського суспільства.

Аналізу історіографії земельної громади Наддніпрянської України в 1922-1930 рр. Калініченко В.В. присвятив кілька статей [15, 16, 18, 19]. Останніми роками активно займається земельною громадою В. М. Мацюцький, який розглянув земельно-передільну діяльність земельних громад Лівобережної України, розкрив соціальне значення зрівняльних переділів землі [23–25]. Окремі сюжети і факти про діяльність земгромад УСРР ми можемо зустріти в працях І. Г. Верховцевої, Г. Т. Капустян, Ю. В. Котляра, І. В. Рибачака [4, 20, 21, 42]. Аналіз наукової літератури засвідчує, що досі залишається маловивченим питання взаємовідносини селянського двору і земгромади, автор даної статті ставить за мету виправити цю прогалину й розпочати з загальної інформації взаємовідносин селянського двору і земгромади в радянській Україні в 1922–1930 рр. Для досягнення мети дослідження, слід вирішити наступні завдання: здійснити аналіз Земельного Кодексу УСРР 1922 р. і протоколів загальних зборів земельних громад вказаного періоду.

Джерельну базу слід класифікувати на друковані й архівні джерела. Серед друкованих джерел важливим джерелом є Земельний Кодекс УСРР 1922 р. і його подальші редакції, де значну увагу відведено правам й обов'язкам земельної громади і селянського двору [12]. Різноманітний матеріал про селянство, зокрема й про громаду в доколгоспному селі, розміщений на сторінках періодичної преси 1922–1930 рр. Особливе зацікавлювали замітки і дописи сількорів, нариси і спогади земельних працівників, матеріал містить важливу інформацію про життя в земгромадах. Друковані джерела доповнюють архівні фонди, що ми опрацювали в ЦДАВО України, ЦДАГО України, Київському, Чернігівському, Житомирському, Вінницькому, Сумському, Полтавському, Харківському, Запорізькому, Одеському обласних державних архівах. Зокрема, у ЦДАВО України знайдено картки

землевпорядження окремих земельних громад, які виконані в 1927 р., картки містять фактичні дані про розмір землекористування на двір і на їдця [49, ф. 27, оп. 8, спр. 383]. Основне джерело для вивчення діяльності земгромади – це її діловодна документація. Окремі фонди земгромад на жаль не склалися, справи громад розпорошені по фондах сільських рад та райвиконкомів. Це протоколи загальних зборів (сходів) та їх ухвали (приговори); протоколи засідань правління; звіти уповноважених та правління; акти ревізійних комісій. Листи, скарги, заяви селян до радянських, партійних, земельних, радянських, партійних, судових органів – у цих документах акцентувалося на нагальних проблемах селян, які, зазвичай, недостатньо висвітлювалися або замовчувалися в інших джерелах. Ґрунтовний аналіз джерельної бази автор здійснив в окремій статті [14].

В сучасній історичній науці запанувала поліметодологія. Принаймні нині паралельно існують формаційний, цивілізаційний, модернізаційний, соціоантропологічний та інші підходи в осмисленні історичного минулого. Більшість вітчизняних істориків схиляється до цивілізаційного підходу в методології. Нам здається, що цивілізаційна парадигма є найбільш придатною для пізнання історичного процесу. Цивілізаційний підхід необхідно розглядати як абстракцію, ідеально-типову конструкцію, що покликана бути тільки засобом пізнання історичного процесу. Кожна з цивілізацій (і в минулому, і в наш час) має свій цикл існування: зародження, розвиток, розквіт, занепад і загибель. У цю парадигму цілком вписується радянська цивілізація, в рамках якої і існувала земельна громада. Радянська цивілізація була цілком самодостатньою формою організації суспільства, що якісно відрізняло її від інших цивілізацій світу (західно-християнської, ісламської або православно-російської).

У методологічній основі дослідження лежать принципи історизму, об'єктивності, системності наукового аналізу й синтезу. Принцип об'єктивності зобов'язує розглядати історичні явища і події у всіх їх складнощах, багатогранності та суперечливості. Об'єктивність у дослідженні проявляється у виявленні потенційних можливостей для розвитку аграрного сектору економіки. Принцип історизму забезпечує погляд на діяльність земгромади як процес, що розвивався у часі в сукупності історичних взаємозв'язків і взаємозалежностей. Принцип історизму передбачає аналіз історичних фактів у конкретному історичному середовищі, у динаміці. Дотримання принципу історизму забезпечує погляд на діяльність земельної громади як процес, в ході якого всі складові елементи цього поземельного інституту розвивалися у часі, в сукупності історичних взаємозв'язків і взаємозалежностей. Історичний підхід повинен поставити об'єкт нашого дослідження у контекст певних суспільно-політичних та економічних умов, що дозволяє нам виявляти і фіксувати якісні зміни у діяльності земельної громади, перехід її від одного етапу до іншого. Дотримання принципів історизму та об'єктивності є необхідним, зважаючи і на те, що тема земельної громади нині має не тільки наукове, але, на нашу думку, й суспільно-політичне значення з огляду на невтішний стан сучасного українського селянства. Важливе значення у процесі роботи над темою має дотримання діалектичного принципу, який вимагає розглядати явища у взаємозв'язку, взаємообумовленості.

В основу цього дослідження покладено загальнонаукові методи: аналітичний, синтетичний, логічний, метод опису; спеціальні історичні методи: синхронний, проблемно-хронологічний, діахронний, структурно-системний, історико-системний метод, історичного моделювання; методи суміжних наук – метод соціальної психології.

Використання синхронного методу визначається, передусім, строкатістю і складністю взаємозв'язків та взаємодій, що мали місце в земельних громадах в один і той саме час.

Проблемно-хронологічний метод допомагає глибше проникати в сутність проблеми, розчленувати її на декілька вузлових проблем, кожна з яких необхідно було розглядати у хронологічній послідовності історичних фактів.

Діахронний метод дозволяє виявити якісні особливості історичного процесу в часі, простежити дію історичних закономірностей і тенденцій, встановити головний напрям розвитку, особливості та тенденції, ступінь і форму їх прояву з метою визначення часу

виникнення нових явищ і процесів у громаді. Структурно-системний метод необхідний тому, що забезпечує погляд на земельну громаду як на складну систему із різноманітними соціально-економічними зв'язками, вмонтовану в структури радянської влади, а, отже, допомагає з'ясувати характер та особливості взаємовпливів структур влади на земельні громади та громад на сільські органи радянської влади.

Метод історичного моделювання, ретроспекції дозволяє встановити в діяльності земельної громади залишки минулого, риси поточного і паростки майбутнього, реконструювати моделі поведінки селян у громаді на основі більш ранніх етапів її розвитку.

Метод соціальної психології дозволяє визначити, які елементи свідомості відіграли головну роль у формуванні соціально-психологічних явищ, притаманних селянам у громаді, що детермінували форми їх поведінки, реакції на радянську аграрну політику.

В дослідженні використовувались загальнонаукові та спеціальні історичні методи, які відповідають історичному аналізу. Аналіз історіографії обумовив використання аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації. Метод систематизації використовувався при вивченні архівних матеріалів. Аналіз, типологізація, класифікація протоколів загальних зборів земгромад, листів та скарг до органів влади дозволили відстежити взаємовідносини селянського двору та земгромади. Більш розгорнуто методологія дослідження викладена в окремій статті автора [17].

Мета дослідження – здійснити аналіз відносин селянського двору і земельної громади в Українській РСР в 1922–1930 рр.

В 1922–1930 рр. соціальна організація селянства була представлена такими інститутами як земельна громада і двір, їхні взаємини склали основу повсякденного життя села.

Будучи суб'єктом права на землю, маючи матеріальні ресурси, громада здійснювала вплив не тільки на господарське, але й усе життя українського села в зазначений період. Земгромада фактично була інститутом із широкими соціальними функціями, охоплювала не тільки господарську сферу, а й усю багатоманітність життя селян. Земельна громада вирішувала внутрішні конфлікти між селянами, керувала виконанням спільних робіт на селі, регулювала відносини селян із зовнішнім світом, була зберігачем та акумулятором виробничого і соціального досвіду селянства, всієї системи цінностей села. Земельна громада здійснювала свої функції в тісній взаємодії із селянським двором, що був найкращою природною, з точки зору селянського виробництва, первісною клітиною соціально-економічної організації трудових землекористувачів [10, с. 95].

Земельна громада – сукупність селянських дворів, а не окремих фізичних осіб. У своїй діяльності земгромада зверталася тільки до двору (господарства), до складу якого повинен був входити кожний член громади. Селянин міг набути права користуватися землею, перебуваючи в земельній громаді й тільки у складі двору [12, ст. 93, 97, 127, 136]. Тому земгромада мала право контролювати виконання дворами їхніх земельних прав [12, ст. 61, 62].

Згідно з обіжником Наркомзему УСРР від 23 вересня 1925 р., земгромада набула права встановлювати обов'язкові правила для всіх дворів, яке надавало громаді великих повноважень і можливостей на селі [2, с. 122]. Водночас, двір був основною структурною одиницею в земгромаді, оскільки громада це сукупність дворів, що користувалися землею в межах цього поземельного інституту [12, ст. 43]. Тому важливо дослідити взаємодію земельної громади і селянського двору.

Селянський двір – це родинно-трудове об'єднання осіб, які спільно вели сільське господарство [12, ст. 66], тобто двір – це родина, члени якої гуртом працювали у своєму господарстві. Для того, щоб бути членом двору, потрібний був не тільки родинний зв'язок, але, що мало важливе значення в господарстві і трудовий зв'язок – спільна праця в одному господарстві. Там, де не було спільної праці, не було двору [11, с. 183–184].

Щоб існував селянський двір як невід'ємна складова частина земгромади, необхідно було поєднати три елементи, зазначені в ЗК УСРР – родину, господарство, спільну працю в ньому [12, ст. 66]. Таке тлумачення поняття «двору» цілком відповідало селянському

розумінню двору за звичаєвим правом, норми якого існували й активно діяли в доколгоспному селі Наддніпрянщини. Наголошувалося, що двір є не тільки родинним (сімейним) союзом, але і трудовим, господарським об'єднанням. Цим зумовлене, що незалежно від ступеня спорідненості особа, яка не бере участь в спільному господарюванні, перестає бути членом двору, втрачає право на майно двору. І, навпаки, якщо особа не була родичем членів двору, але брала активну участь у спільному господарюванні, могла бути прийнятою до двору, ставала її членом, мала рівні права поряд з іншими членами двору.

Членами двору вважали як усіх наявних його членів (включаючи неповнолітніх і непрацездатних, літніх і хворих людей), так і тимчасово відсутніх (заробітчани), але зберегли зв'язок із двором (своєю працею, або грошовими вкладками в господарство двору). Якщо заробітчанин був відсутнім понад двох сівозмін (в умовах панівного в 1920-х рр. трипілля – це 6 років) і не вкладав у господарство коштів, така особа вже не вважалася членом двору. Наприклад, жителька села Єрок Миргородського району Лубенської округи Параска Олійник була відсутня десять років, не підтримувала господарство а ні власною працею, а ні матеріально. Після повернення стала вимагати від громади, щоб її визнали членом двору. Громада відмовила Парасці Олійник на тій підставі, що впродовж десяти років у цьому дворі проживав зять її матері Андрій Безлюдько, який вів господарство і був фактичним головою двору. Параска Олійник подала скаргу на дії громади до окрсудземкомісії, яка 19 березня 1927 р. ухвалила: «Відмовити П. Олійник у правах члена двору, оскільки вона не брала трудової участі в господарстві» [49, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 16].

Повноправними членами двору, незалежно від статі, вважали тих, хто досяг 18 років. Склад двору міг збільшуватися через шлюб або прийми і зменшуватися в разі виходу з нього членів або по причині смерті. Особи, які ввійшли до складу двору через шлюб або прийми, набували тих самих прав на користування землею і майном спільного користування, що й інші члени, але втрачали ці права в складі двору, з якого вони вийшли [12, ст. 67]. Так, селянка А. Корольова із земгромади села Мала Котовочка Білоколодязівського району Харківської округи 9 листопада 1925 р. поскаржилася до окрземуправління, що її вивели зі складу двору і отримала відповідь: оскільки вона вийшла заміж у другий двір, тому, згідно з артикулом 65 ЗК УСРР, втрачала свої права на землю в старому дворі та набувала цих прав у дворі свого чоловіка [48, ф. Р-608, оп. 1, спр. 518, арк. 121]. Це типовий випадок у подібній ситуації.

Відповідно до закону, особу, яка ввійшла до селянського двору через шлюб, народження або усиновлення вважали членом двору з моменту фактичного входження до складу двору [48, ф. Р-608, оп. 1, спр. 342, арк. 126]. Так, сироту М. Микитана із хутора Велика Бодаківка Комишанського району Лубенської округи у віці 10 років у 1920 р. взяли до двору рідної тітки Г. Микитан і під час розподілу землі того ж року громада виділила землю цьому двору і на цього хлопчика. Восени 1925 р. тітка вигнала із двору племінника, а за 5-річну працю дала йому чоботи, піджак і 3 пуди ячменю. Комишанська райземсудкомісія, куди звернувся зі скаргою М. Микитан, ухвалила визнати його членом двору його тітки Г. Микитан і запропонувала земгромаді забезпечити йому «право користуватися землею і майном нарівні з іншими членами» [49, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 11]. Селянин Федоренко звернувся в 1927 р. до редакції часопису «Радянський селянин» за роз'ясненням, яким чином діяти в разі одруження і чи можна ввести дружину до складу свого двору, коли більшість членів двору не дозволяла йому це зробити. Редакція відповіла: Щоб вступити до складу двору через одруження, не потрібна згода членів двору. Кожний член двору може одружитися, і таким чином, ввійти до складу двору [12, ст. 67]. Селянка Г. Германчук із земгромади села Бігунь Словечанського району Коростенської округи у 1924 р. одружилася з М. Германчуком і перейшла в його двір, отже, там набула права на землю й майно. Через три роки чоловік вигнав жінку з двору і нічого не дав. Г. Германчук подала скаргу до Словечанської райземсудкомісії. Комісія у березні 1928 р. ухвалила «відновити Г. Германчук у членстві двору її чоловіка. А під час розділу двору виділити їй належну частину землі та

майна». На виконання ухвали райземсудкомісії земгромада села Бігунь виділила зі спільного земельного наділу двору частку Г. Германчук [46, ф. Р-688, оп. 1, спр. 6, арк. 1–21].

ЗК УСРР визнавав окремим селянським двором господарство, де залишився всього один член [12, ст. 66]. Було зрозуміло, що такий двір з часом розширюватиметься шляхом шлюбу або через прийми. Так, селянин Цівун одружився з жінкою (яка до шлюбу була єдиним членом двору) і перейшов жити до неї, вийшовши із батьківського двору, що був розташований в іншому селі. Проте земгромада, членом якої була його дружина, не прийняла Цівуна до свого складу, мотивуючи своє рішення тим, що «він з іншого села». Як писав Цівун, «через це ми змушені були повернутися до батьківського двору». В такій ситуації Цівун запитував редакцію часопису «Радянський селянин»: «Чи можемо ми залишити в своєму користуванні жіночу землю?». На що редакція відповіла селянину: «Одружившись і вступивши до жінчиного двору, Ви цим самим зробилися членом її двору й разом з тим членом земгромади. Ніякої постанови земгромади про прийняття Вас до її складу не потрібно. Треба тільки, щоб сільрада зареєструвала Вас у своїх подвірних списках, а якщо робити цього вона не хоче, слід скаржитися до райсудземкомісії в 14-денний термін. Вступивши до жінчиного двору, Ви втратили право користуватися землею в складі батьківського двору. Так само, коли Ви тепер підете до батьківського двору (в прийми), то втратите право користуватися землею в складі старого жінчиного двору» [37, с. 47]. Цей часопис як і інші сільськогосподарські видання 1920-х рр., постійно ознайомлювали своїх читачів із подібними колізіями.

У внутрішніх дворових і міждворових конфліктах земгромада керувалася, як правило, звичаєвим правом [48, ф. П-1, оп. 1, спр. 1208, арк. 133]. Якщо звичай не суперечив закону, то радянська влада, як правило, теж відсилала до норм звичаєвого права. Саме таку практику застосування звичаєвого права передбачав ЗК УСРР 1922 р. і затверджений на його основі НКЗС УСРР типовий статут земельної громади [12, ст. 66; 1, ст. 6].

Отже, в доколгоспному українському селі звичаєве право продовжувало існувати, його визнавало радянське земельне законодавство. Водночас звичаєве право в 1917–1930 рр. не залишалось незмінним. Сходи земгромад, у зв'язку з революційними змінами в країні, активно втручалися в норми цього права, тиснули на нього і видозмінювали.

Вплив звичаєвого права на взаємодію земгромади і селянського двору помітно проявлявся в такому явищі звичаєвого права як приймацтво, яке мало економічну причину – збільшити кількість робочих рук у селянському дворі. Це були двори самотніх, непрацездатних, літніх, бездітних селян. Приймак, увійшовши до складу двору, працював у господарстві не як наймит, а як повноправний член, зацікавлений у добробуті двору. Тому під час розділу двору приймак мав право на частину землі і майна двору. Часопис «Радянський селянин» описував типовий випадок, коли бездітна вдова в 1924 р. прийняла до себе приймака. Зазначений приймак, вступаючи до її двору, ніякого майна не мав, але протягом трьох років працював у її дворі. Через три роки вдова почала виганяти приймака з двору. Райсудземкомісія, куди він звернувся, ухвалила: «Вступивши через прийми до складу двору, приймак став повноправним членом і має право на користування землею та майном у складі двору. Отже, тепер він є таким самим повноправним членом двору, як і вдова, а тому вона не має права виганяти його. Якщо вони і далі сваритимуться і спільно господарювати не зможуть, то кожний із них має право вимагати поділу двору» [38, с. 32]. Для вступу до двору приймака, за селянським звичаєвим правом, потрібна була згода всіх дієздатних членів двору, а в земгромадах з об'єднаною формою землекористування ще й ухвала сходу земгромади. Необхідність у такій ухвалі цілком зрозуміла, оскільки вступ приймака до двору торкався інтересів як членів двору, так і членів усієї громади. Приймаку доводилося виділяти з громадської землі його земельну пайку нарівні з іншими об'єднанцями [2, с. 99; 9, с. 126–128; 10, ст. 93; 29, с. 4–5].

За ЗК УСРР заборонялося вводити приймака в двір, коли приймацтвом прикривався факт купівлі-продажу, дарування або заповіт землі (що було незаконним), або факт приймацтва істотно порушував інтереси земгромади [9, с. 188].

Земгорада могла відмовити прийняти приймака в двір, який був необхідний для двору. В такому випадку втручались радянські органи влади. Наприклад, у випадку селянки М. Гнатенко із земгоради села Бабаї Харківської округи, де членом двору була тільки одна вдова і двір занепадав. Земгорада відмовила у приймацтві, а районна земельно-судова комісія зобов'язала земгораду дати дозвіл на прийом приймака у двір [2, с. 99].

Кожен двір та зміни в його складі за ЗК УСРР необхідно було реєструвати в сільській раді у подвірних списках [12, ст. 73]. На практиці, перш ніж сільська рада вносила двір до подвірного списку, склад двору та його землекористування затверджував сход земгоради [48, ф. Р-149, оп. 1, спр. 40, арк. 175].

У подвірному списку обов'язково зазначалися прізвище домогосподаря або опікуна, прізвища членів двору, їхній вік, родинний зв'язок з домогосподарем; земельна площа, якою користувався двір, із зазначенням виду угідь (садиба, рілля, сінокос тощо); коли і за якою ухвалою двір був наділений землею та до якої земельної громади належить двір; хто з членів двору і з якої причини відсутній; форма землекористування двору тощо [9, с. 83–84; 13, с. 99–100]. Отже, подвірні списки – важливий документ для державних органів, земгоради й самого двору. Подвірні списки були потрібні фіскальним органам та іншим установам для реалізації своїх функцій; селянського двору – для вирішення майнових суперечок між членами двору; земельній громаді – під час проведення громадських робіт, розподілу земельних угідь тощо [8, с. 82–83; 15, с. 707].

Представником двору у стосунках із земгорадою, сільрадою та іншими установами й організаціями був домогосподар, зазвичай старший член сім'ї – чоловік, батько (інколи домогосподарем могла бути жінка). До революційних аграрних перетворень домогосподар мав беззаперечний авторитет у сім'ї, але земля й майно двору, за звичаєвим правом, перебувала у власності всього двору. Домогосподар був представником двору і розпорядником господарства. Селяни сприймали домогосподаря, як особу, яка повинна діяти в інтересах усіх членів двору й захищати їхні інтереси, спільні права на землю та майно [44, с. 7, 99]. Докорінну зміну намагалися внести столипінською аграрною реформою, де передбачалося землю закріплювати не за двором цілком (тобто всіма його членами), а одноосібно – за домогосподарем. Таким чином, столипінське земельне законодавство суперечило селянському звичаєвому праву. А домогосподарі, незабаром, почали зловживати наданим їм правом на шкоду іншим членам двору [10, с. 70–71].

Революційні аграрні перетворення відновили чинність звичаєвого права стосовно земельних і майнових прав селянського двору. ЗК УСРР 1922 р. сприйняв ці норми звичаєвого права. За радянським земельним правом, домогосподар – це представник двору, керівник справами двору (а не його власник). Домогосподар жодних особливих прав на землю і майно не мав, користувався цим на рівних правах з іншими членами двору [7, с. 76–77; 12, ст. 69]. Типову ситуацію описує часопис «Радянський селянин», до редакції якого звернувся селянин Г.М. Грицунов із запитанням: «Які права має на землю й на майно двору той член двору, що ввійшов до складу цього двору через одруження? Чи має право голова цього двору вигнати такого члена з двору, який в ньому робив на протязі двох років? Які є в члена двору засоби захищати свої права?» Юридичний відділ часопису так відповів: «Господар двору ніяких особливих прав на землю й на майно загального користування не має. За радянськими законами, він є лише представником двору, а на землю й на майно загального користування він має такі ж права, як й інші члени двору, в тому числі й той, хто увійшов до складу двору через одруження або приймацтво» [41, с. 63].

Згідно із ЗК УСРР 1922 р., домогосподарем міг бути повнолітній член двору, незалежно від статі. Домогосподар був представником двору в земгораді, мав право клопотатися в справах двору в усіх радянських і судових установах, укладати від імені двору різного типу угоди тощо [7, с. 76–77; 12, ст. 69].

ЗК УСРР, визнавши селянській двір як родинний і трудовий осередок, зрівнявши в правах усіх його членів, незалежно від віку і статі, повинен був докорінно змінити відносини між його членами всередині двору. Революційні аграрні перетворення серйозно вплинули на

ці відносини. Але в цілому зміни у відносинах між членами двору відчувалися не відразу й не скрізь. У більшості дворів залишалася авторитарна влада домогосподаря у стосунках з членами двору. Домогосподар намічав план робіт по господарству й жорстко контролював його виконання членами двору, з використанням фізичної сили до недбалих виконавців його розпоряджень. Слово домогосподаря, особливо в заможних господарствах, було неписаним законом для домочадців. Обстеження селянських дворів 1926 р. виявило, що у 80% зареєстрованих випадків домогосподар вирішував, коли, як і які роботи виконувати, що продати і купити у двір [22, с. 52, 54]. Спостерігалось домінування чоловіків, як представників двору, у стосунках у середині земгромади, і поза громадою. Така ситуація зберігалася впродовж всього доколгоспного періоду, особливо в домовитих, заможних господарствах громади [43, с. 185]. Домогосподар, як керівник двору, мав турбуватися про поліпшення стану господарства, своєчасно вживати необхідних заходів, щоб усі справи двору були в належному стані. У разі недбайливого господарювання, яке призводило до розорення двору (марнотратство, пияцтво), домогосподар, за заявою членів двору та висновком сільської ради, райвиконком міг замінити іншою особою із складу того ж двору [12, ст. 70].

Згідно із Земельним Кодексом сільська рада, мала вирішувати питання заміни домогосподаря в селянському дворі, а в реальному житті, за звичаєвим правом, це питання вирішувалось на сході земгромади. Так, 24 травня 1928 р. сход Вилівської земгромади Соколовської сільської ради Зміївського району розглядав справу Григорія Обозного про його відмову від повноважень домогосподаря і передачу цих повноважень дружині – Євдокії Обозній. Ухвалили: «Відмовити, так як Г. Обозний господарство веде задовільно. Якщо ж всі повнолітні члени двору заявлять, що Г. Обозний веде господарство неправильно, то громада може замінити господаря двору іншим членом того ж самого господарства» [48, ф. Р-1940, оп. 1, спр. 38, арк. 6]. Громада, за звичаєвим правом, вважала за можливе втручатися в ті розпорядження домогосподаря, котрі могли призвести до розорення двору. У таких випадках, за звичаєвим правом, дії домогосподаря на розпорядження майном обмежувались ухвалою земгромади.

Домогосподар міг установити порядок, який регламентував господарські обов'язки членів двору, але відчужувати майно двору (будівлі, худобу, реманент) без згоди членів двору він не міг. Провідна думка у звичаєвому праві про майно селянського двору: це спільна власність двору, а не домогосподаря, члени якого мали на нього рівні права.

Засади, на яких ґрунтувалися звичаєво-правові норми двору – родинний і трудовий зв'язки з двором. Поєднання цих двох засад складало підвалину для прав на майно членів двору. Вихід із двору вів до втрати прав на майно і землю в цьому дворі. ЗК УСРР відрізняв майно двору і майно окремих його членів [12, ст. 72, 78]. Селянин Кузьма Руденко з хутора Вербського Павлоградської округи був на заробітках на шахтах Донбасу. На зароблені гроші придбав трактор «Фордзон» і, повернувшись в господарство, привіз цього трактора [29, с. 37]. Хоча трактора було набуто коштом, що його заробив колишній шахтар поза межами господарства, проте він належав не йому, а, за звичаєвим правом, усьому двору, оскільки мав обслуговувати виробничі процеси двору цілком, а не окремих його членів [8, с. 73].

Коли йшлося про речі споживання, звичаєве право вирішувало по-іншому. Так, невістка, яка вступила до двору, привела з собою, як посаг, корову. Хоч ця корова забезпечувала молоком не тільки особу, яка цю корову привела, а й увесь двір, проте, за звичаєвим правом, така корова належала одноособово невістці, яка ту корову привела, і в разі розлучення вона мала право корову забрати. Посаг, за звичаєвим правом, вважався особистим майном, а не спільним [7, с. 84; 8, с. 73; 31, с. 47]. Водночас, земгромади твердо проводили в життя правило про те, що спільним є майно, яке для двору мало виробниче значення, а майном окремих членів двору вважали тільки речі, призначені для особистого споживання, обслуговування. У джерелі зазначалося: «За ст. 78 Земельного Кодексу за особисте майно треба вважати таке майно, що обслуговує особисті потреби окремих членів двору, якщо буде доведено, що його придбано на особисті кошти, наприклад одяг тощо. При

чому за особисте майно двору не можна вважати таке майно двору, яке обслуговує потреби всіх членів двору, наприклад живий та мертвий реманент, будинки, продукти тощо, хоч би його й було придбано на кошти окремих членів двору. Але в кожному окремому випадкові за особисте майно можна вважати те майно, що за місцевими звичаями визнається за особисту приналежність окремих членів двору» [40, с. 39].

За радянським земельним правом, право на землю, що перебувала в трудовому користуванні двору, а також на будівлі та сільськогосподарський реманент належало всім членам двору, у повному його складі, незалежно від статі та віку [12, ст. 68; 48, ф. Р-149, оп. 1, спр. 40]. Це відповідало селянському звичаєвому праву. Так, в основі інституту селянського двору лежала догма про належність майна двору спільно всім членам двору, склад якого визначався не стільки родинними зв'язками, скільки фактичною участю в господарстві двору (приматом трудового права над правом рідства). Хоча, щоб утворити двір, потрібно було спочатку створити сім'ю, отже, родинний зв'язок був первинним [44, с. 7].

Майно виробничого значення (житлові та господарські будівлі, живий та мертвий реманент, насіннєвий матеріал) належало селянському двору загалом, його не можна було передавати в спадщину (заповідати), воно повинне залишитися в складі двору й обслуговувати його виробничі потреби, доки існуватиме двір [12, ст. 68, 74, 78]. Право спадщини не поширювалося на землю та родинне майно двору, смерть домогосподаря не була підставою для наслідування: померлого домогосподаря заміняв новий, а двір як господарство існував і далі [7, с. 74]. Закон дозволяв успадковувати лише індивідуальні речі окремих членів двору, наприклад, одяг, взуття, предмети побуту, речі посагу [11, с. 93].

Майно двору не могло бути вилученим на погашення боргів окремих членів двору, в тому числі і домогосподаря, якщо буде доведено, що ці борги виникли внаслідок задоволення особистих потреб [12, ст. 72]. Селянин Бовсунівський з подібним запитанням звернувся до редакції часопису «Радянський селянин», на що йому відповіли: «Згідно з ст. 72 ЗК майно двору не можна присудити на виплату за борги окремих членів двору, що їх вони заробили на свої власні потреби. А за борги господаря дому, зроблені в інтересах всього двору, та за борги члена двору, що ними користувався весь двір, відповідальність поширюється на майно всього двору» [30, с. 44].

Таку норму передбачало і селянське звичаєве право [8, с. 73–76]. Так, якщо хтось із членів двору, в тому числі й домогосподар, позичив гроші у сусіда та придбав на ці гроші новий одяг, то виплачувати такий борг повинен був не двір, а той, хто позичав. Але коли домогосподар узяв позику в сільськогосподарському банку на землевпорядження або поліпшення господарства, то такий борг виплачував увесь двір (а не тільки домогосподар, який ту позику взяв). Отже, двір відповідав за борги своїм майном лише в тому разі, коли ці борги були зроблені в інтересах усього господарства [7, с. 7; 31, с. 61].

Земгорада пильно стежила, щоб спільне майно двору не виходило за межі громади. Вона, зазвичай, не дозволяла успадкування або купівлю будівель на садибі не членам громади, оскільки будівлі були на садибній землі й доводилося вводити в громаду нового власника садиби і наділяти його земельним наділом із земель громади. Типовим прикладом може бути ухвала сходу Введенської земельної громади Чугуївського району Харківської округи від 13 липня 1927 р., за якою селянину Беззубцеву (члену іншої земгромади), який купив будинок із садибою у члена земгромади села Введенка Горбунової, заборонялося користуватися садибою [48, ф. Р-515, оп. 1, спр. 120, арк. 42]. Подібні випадки в земгромадах у 1920-х рр. поширене явище [27, с. 47; 28, с. 54; 39, с. 30].

Селянський двір на своїй садибі мав право проводити господарське використання землі за власним розсудом: будувати, використовувати споруди для господарських чи житлових потреб, не порушуючи при цьому інтересів сусідів [12, ст. 23]. У статуті земгромади, особливо в постановах сходів земгромад, докладніше визначалося, що саме може й що не може робити на своєму наділі двір – член громади. Проте ні в статуті громади, ні в її присудах неможливо було точно перелічити всі випадки, коли двору не дозволялися ті або

інші дії. Визначити в кожному конкретному разі, чи порушив двір своїм вчинком інтереси сусіда, міг тільки суд [29, с. 13].

Земгороді дозволялося вирішувати питання про майно і землю виморочних дворів. Виморочний двір – майно та земля, які залишилися після смерті всіх членів двору. За законом майно такого двору передавалося органам соціального забезпечення, а земля переходила в розпорядження земгороди [6, с. 102; 12, ст. 17, 63]. Земгорода землею з виморочного двору мала наділяти своїх безземельних та малоземельних членів. За звичаєвим правом, у такому випадку, переважне право на отримання землі мали родичі членів виморочного двору. Так, у 1926 р. у Троянівській земгороді Волинської округи брати Потіжуки зайняли землю виморочного двору їхньої матері. На сході земгороди уповноважений громади Пуздрич пропонував оскаржити право братів Потіжуків на виморочну землю. Оскільки брати Потіжуки користувалися землею в межах норми, то виморочну землю двору їх матері земгорода залишила за ними, хоча в громаді були інші претенденти на цю землю з числа малоземельних селян [46, ф. Р-326, оп. 1, спр. 83, арк. 22–24].

Якщо родичі покійного мали землю в межах встановленої норми, то їх претензії на виморочні землі (тобто понад встановлену у цій громаді норму), незважаючи на звичаєве спадкове право, відхилив сход громади і ці землі зараховували до фонду громади для наділів безземельним і малоземельним членам громади. Так, у 1927 р. в Тернівській громаді Уманської округи В. Паламарчук, за звичаєвим правом, повинен був успадкувати садибу свого покійного родича. Земгорода передала виморочну садибу безземельному А. Гарасюку. Рішення земгороди В. Паламарчук оскаржив в окружній судово-земельній комісії, але його скарга не була задоволена [49, ф. 12, оп. 1, спр. 179, арк. 50]. Подібна ситуація склалася 1 червня 1924 р. на сході Ков'ягівської земгороди Валківського району Харківської округи, де розглядали заяву члена громади П. Куліша, що претендував на виморочний двір і майно свого покійного родича Л. Савченка. Сход громади ухвалив: «Відмовити, як такому, що має вже садибу» [48, ф. Р-525, оп. 1, спр. 97, арк. 181]. Це, без сумніву, вплив революційних аграрних перетворень на дії земгороди, до революції такі виморочні землі безумовно перейшли б родичам померлих.

Якщо родичі покійного силоміць намагалися оволодіти виморочною ділянкою, то земгорода активно захищала свої права. Так, 10 червня 1928 р. сход Студенецької земгороди Переяславського району Київської округи слухав питання про розподіл земель виморочного двору Л. Йовтушенка. Землю двору захопили родичі покійного – Очеретько та Лось. Земгорода постановила: «Земля померлого Л. Йовтушенка площею 5,85 дес. переходить у повне користування земельної громади, її розподілити поміж громадянами, що зазначені в розподільчому списку з ч. 1 по ч. 13 включно...» У селян Очеретька та Лося землю відібрали [47, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 16, арк. 13].

Важливе місце відводилося розділам селянських дворів. Причини поділів дворів були різними: намагання заможних дворів зберегти за собою лишки землі, уникнути таким чином надмірного оподаткування єдиним сільськогосподарським податком; нерівний склад працездатних членів в окремих родинах – членах одного двору і небажання ділити сільськогосподарську продукцію між усіма членами двору, що призводило до сварок; суперечки між батьками та дітьми з приводу того, як краще господарювати; розлучення.

Як тільки син одружувався, через невеликий проміжок часу починався процес поділу двору. Таке явище іманентно притаманне селянам, а влада мала на це зважати. Кожний повноправний член двору мав право вимагати поділу господарства, до якого він належав, але тільки за умови і можливості організації членами двору, що відокремлюються, нового життєздатного господарства. В іншому разі дозволялося ділити тільки майно двору [11, с. 89; 12, ст. 75]. Не могли вимагати поділу двору тільки неповнолітні члени господарства (до 18 років) і ті особи, які більше двох сівозмін (6 років) не працювали в господарстві або не давали коштів на його ведення [12, ст. 76].

М. Кубанін вважав, що безпосередня причина розділів дворів – це питання про розподіл майнових благ двору [22, с. 53, 64], саме ця причина була найпоширенішою. Адже утворювалася нова сім'я. Сімейна пара була первісною трудовою одиницею двору. Для її нормального розвитку необхідний був певний простір господарської діяльності. Тобто, утворивши сім'ю, необхідно було її забезпечити матеріально. Звідсіля і поділ, вихід із батьківської сім'ї. Звісно, поділ рідко відбувався спокійно. За звичаєм, йому передували непорозуміння, потім сварки. Жити разом ставало неможливо і двір ділили. До економічної причини додавався побутовий чинник, який також суттєво впливав на поширення селянських поділів. Головною причиною розділів дворів було бажання населення займатись індивідуальним господарюванням [49, ф. 12, оп. 1, спр. 471/10].

Функцію регулювання поділу селянських дворів було покладено на районні земельно-судові комісії (далі – райземсудкомісії) постановою ВУЦВК від 12 квітня 1922 р. і ЗК УСРР 1922 р. [12, ст. 180]. Але, згідно зі звичаєвим селянським правом, ця сфера поземельних стосунків належала до компетенції земгромад. Тому в житті українського села в 1920-х рр. вирішували побутові земельні суперечки, зокрема і поділи дворів (особливо на початковій стадії цього процесу), фактично земгромади. Так, 14 грудня 1927 р. правління земгромади Великих Проходів Липецького району Харківської округи слухало заяву А. Нікуліна про поділ двору між ним і його братом М. Нікуліним. Правління вирішило: «Доручити члену правління Ф. Медведєву виїхати на місце і спробувати улагодити конфлікт. Якщо ж це не вдасться, то передати справу в райсудземкомісію» [48, ф. Р-1845, оп. 1, спр. 26]. Розподільний акт складався на місці (де відбувався поділ двору), за участю уповноваженого земгромади, представника сільради та понятих (свідків). Зазначений акт через уповноваженого земгромади (який після перевірки підписував акт) та через сільраду (яка надавала висновок про поділ), передавався до райвиконкому для реєстрації. Якщо райвиконком затверджував поділ, його вносили до книги поділових записів. Копію з книги поділових записів райвиконком надсилав до сільради. Сільрада, на підставі копії із книги поділових записів, робила відповідні зміни в подвірних списках і повідомляла земгромаду та зацікавлені сторони [3, с. 629; 36, с. 56]. Отже, земгромада брала участь у ключових етапах поділу двору.

Виникало безліч конфліктних ситуацій, пов'язаних з поділом дворів, які спочатку потрапляли в зону діяльності земгромади, але остаточно вирішувалися райсудземкомісіями. Найпоширені ситуації: з якого саме часу приймак мав право вимагати виділу частини землі й майна двору; чи може людина вимагати виділення частини землі та майна, якщо вона не брала участі в роботі двору шість років (сівозміна в земгромаді трипільна); чи могла право жінка, яка жила у дворі 4 роки, а потім розлучилася, вимагати виділення землі та майна двору; батько перед смертю поділив між синами землю і майно двору, але після його смерті брати з поділом не погодилися, чи вони мали право на це; чи належать до поділу майно особистого користування і майно, придбане за власні кошти члена двору; скільки десятин землі повинен мати двір, щоб її можна було поділити [30, с. 46; 32, с. 48; 33, с. 45; 34, с. 48; 35, с. 62; 36, с. 59].

Поділи дворів необхідно було обов'язково зареєструвати в райвиконкомі. Поділи, незареєстровані в райвиконкомі, не мали законної сили [12, ст. 79]. Але селяни дуже часто ігнорували це положення ЗК УСРР, передаючи землю як весільний посаг дочці, що виходила заміж. За звичаєвим селянським правом, це цілком законна дія, але радянське земельне право забороняло будь-які оборудки із націоналізованою землею.

Радянська влада вимагала дотримуватися основних засад аграрної політики, про це свідчить обіжник Наркомзему, що 31 серпня 1924 р. адресував Кегичівський райземвідділ Красноградської округи (з 1925 р. Олексіївський район Харківської округи) до Верхньо-Орільської сільради: «У райземуправління щодня з'являються громадяни з роздільними актами, неправильно оформленими. Райземуправління пропонує Вам надалі керуватися такою інструкцією: 1) Поділ трудового землеробського господарства є розділення між членами двору, незалежно від статі і віку, в окреме користування землі та майна, котрі

перебували в спільному користуванні двору; 2) Поділ землі дозволяється тільки за умови можливості влаштування членами двору, котрі відокремлюються, нового селянського господарства на виділеній для них землі, в іншому разі дозволяється проводити поділ тільки майна, але не землі; 3) Не мають права вимагати поділу двору особи, котрі не досягли 18 років, а також особи, які протягом двох сівозмін поспіль не працювали в господарстві або не давали кошти для його ведення. Виняток тільки для осіб, які в ці роки були на військовій та виборній службі, вчилися або хворіли; 4) Поділ землі та майна мав відбутися в натурі, але під час поділу майна дозволяється заміна однієї речі на іншу, доплата грошми або натурою. Це не стосується землі, яка є власністю держави, тобто націоналізована; 5) Поділу підлягає майно будь-якого користування, але за вимогою окремих членів двору поділу не підлягає майно їх особистого користування, якщо буде доведено, що воно придбане на їх власні кошти; виключається із поділу майно, яке визнано власністю окремих членів двору, згідно із місцевими звичаями; 6) Роздільний акт зацікавленими особами підписувати не в сільраді, як це повсюдно відбувається, а в райвиконкомі з обов'язковою реєстрацією цього документа» [48, ф. Р-1576, оп. 1, спр. 10].

Немає жодного сумніву, що подібний обіжник отримали всі сільради республіки. Але подолати селянські звичаї радянським земельним органам було важко.

Наведений матеріал свідчить, що земгромада вирішувала внутрішні конфлікти між селянськими дворами. Земгромада здійснювала свої функції в тісній взаємодії із селянськими дворами, адже вона була сукупністю дворів. А селянські двори, за ЗК УСРР 1922 р., мали право користуватися землею лише в складі земельної громади.

Радянська влада, надаючи земгромаді юридичного статусу за ЗК УСРР 1922 р., мала на меті обмежити функції земгромади лише поземельними справами й використати земгромади як засіб для колективізації селянських господарств. Через синкретичність функцій земгромади, більшовики не змогли обмежити її лише поземельними справами. Використати земгромаду для колективізації селянських господарств більшовики також не змогли: земгромада не могла й не стала плацдармом для насильницької колективізації селянських дворів – членів земельної громади. Більшовики, не досягнувши мети, що вони собі поставили, спочатку адміністративними засобами позбавили земгромаду матеріальної бази й підпорядкувала її сільській раді, а під час політики суцільної колективізації в 1930 р. ліквідували інститут земельної громади.

Здійснивши аналіз ЗК УСРР 1922 р., коментарів до нього, протоколів загальних зборів земгромад 1922–1930 рр., ми дійшли таких висновків. Селянський двір мав три основні ознаки: родину, господарство і спільну працю в ньому. Земгромада, як об'єднання селянських дворів, поєднувала різні функції, тобто мала нероздільність, переплетіння, синкретизм у своїй діяльності. Заходи щодо розподілу і використання земельних угідь складали економічні функції громади, до яких належали також функції опікунства (громадська допомога членам громади в скрутному становищі), страхова діяльність (організація й утримання гамазеїв), фінансово-фіскальна робота (розподіл повинностей та виконання спільних громадських робіт). Свої функції земгромада могла реалізувати тільки за рішенням сходу голів селянських дворів (загальних зборів земгромади). Селянський двір – невід'ємний складник земгромади.

Ми вважаємо, що наступні дослідження інституту земельної громади слід проводити в напрямі страхової діяльності, фінансово-фіскальної роботи, допомоги членам громади в скрутному становищі, соціальної роботи.

Література

1. Бюллетень Наркомзема [УСРР]. Харків. 1924. №49.
2. Бюлетень Народного комісаріату земельних справ Української соціалістичної радянської республіки (Бюлетень НКЗС УСРР). Харків. 1925. №7.
3. Бюлетень НКЗС УСРР. Харків. 1926. №36.

4. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук. Черкаси, 2019. 40 с.
5. Вісник Народного комісаріату земельних справ Української соціалістичної радянської республіки (Вісник НКЗС УСРР). Харків. 1925. №7-8.
6. Вісник НКЗС УСРР. Харків. 1926. №17-18.
7. Гершоно́в М. Земельний кодекс УСРР: Порадник селянам та земельним робітникам. Харків: Радянський селянин, 1927. 196 с.
8. Гершоно́в М. Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв. *ВУАН. Праці комісії для вивчення звичаєвого права України. Збірник соціально-економічного відділу*. 1928. Вип. 2. С. 62–88.
9. Гершоно́в М.М., Кельман Е.И. Комментарии к Земельному Кодексу УССР. Харьков: Юриздат, 1924. 320 с.
10. Гершоно́в М., Кельман Є. Земельний кодекс УСРР: Текст та поартикульний коментар. Харків: Юрвидав, 1928. 536 с.
11. Довідник-порадник у земельних справах для сільських рад. Харків: Радянський селянин, 1928. 254 с.
12. Земельний Кодекс УСРР. Харків: Видання НКЗС УСРР, 1922. 90 с.
13. Земельное законодательство УССР и практика по земельным спорам: Сборник постановлений и решений. Харьков: Юриздат, 1925. 746 с.
14. Калініченко В.В. Джерела про земельну громаду в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.). *Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр.* Харків: ХДАК, 2009. Вип. 28. С. 28–35.
15. Калініченко В.В. Земельна громада в доколгоспному селі (1917–1930 рр.): аналіз сучасної зарубіжної історіографії. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка (Історичні науки)*. Луганськ: Вид-во Луганськ. нац. ун-ту, 2012. № 6 (241). Березень. Ч. 1. С. 170–182.
16. Калініченко В.В. Земельна громада Наддніпрянської України (1917–1930 рр.): історіографічний огляд. *Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр.* Харків: ХДАК, 2009. Вип. 27. С. 31–38.
17. Калініченко В.В. Методологія і методи дослідження земельної громади в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.). *Методичний вісник історичного факультету*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. № 9. С. 46–50.
18. Калініченко В.В. Сучасна західна історіографія інституту земельної громади в до колгоспному селі (1917–1930 рр.). *Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр.* Харків: ХДАК, 2012. Вип. 35. С. 31–38.
19. Калініченко В.В. Сучасна Російська історіографія інституту земельної громади в до колгоспному селі (1917–1930 рр.). *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Харків: Колегіум, 2012. Вип. 43. С. 186–191.
20. Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2004. 35 с.
21. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса: ТОВ Від, 2004. 354 с.
22. Кубанин М. Классовая сущность процесса дробления крестьянских хозяйств: экономическое исследование. Москва: Издательство Комакадемии, 1929. 191 с.
23. Мацюцький В. М. Земельно-передільна діяльність земельної громади Лівобережної України (1922–1930 рр.). *Матеріали ІV Міжнародної наукової конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії»*: збірка статей. Харків, 2014. С. 185–196.
24. Мацюцький В. В. Генеза земельної громади УСРР. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі: ХХІV Міжнародна наукова конференція, 26–27 квітня 2017 рр.: збірник наукових праць*. Переяслав-Хмельницький. 2017. Вип. 4. Ч. 8. С. 54–59.
25. Мацюцький В. В. Визначення кількості земельних громад на Лівобережній Україні. *Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції 30-31 травня 2019 р.* Харків, 2019. С. 362–363.

26. НКЗС УСРР. Порадник сільського господаря. Харків: ЦСУ УСРР, 1923. 210 с.
27. Радянський селянин. Харків. 1925. №20.
28. Радянський селянин. Харків. 1926. №2.
29. Радянський селянин. Харків. 1926. №4.
30. Радянський селянин. Харків. 1926. №5.
31. Радянський селянин. Харків. 1926. №6.
32. Радянський селянин. Харків. 1926. №7.
33. Радянський селянин. Харків. 1926. №8.
34. Радянський селянин. Харків. 1926. №10.
35. Радянський селянин. Харків. 1926. №13-14.
36. Радянський селянин. Харків. 1926. №23-24.
37. Радянський селянин. Харків. 1927. №5.
38. Радянський селянин. Харків. 1927. №10.
39. Радянський селянин. Харків. 1927. №12.
40. Радянський селянин. Харків. 1928. №9.
41. Радянський селянин. Харків. 1928. №11-12.
42. Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський: Силин О.В., 2008. 244 с.
43. Семенов Н. Крестьянский двор по материалам пробного обследования быта и правовых отношений крестьянского двора, проведенного секцией права и государства Коммунистической академии в январе-марте 1926 г. *Революция права*. Москва. 1927. №1. С. 184–198.
44. Хауке О.А. Крестьянское земельное право. *Труды Общества межевых инженеров*. Москва, 1914. Вып. 5. С. 1–372.
45. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. М.: Наука, 1991. 456 с.
46. Державний архів Житомирської області.
47. Державний архів Київської області.
48. Державний архів Харківської області.
49. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

References

1. B'ulleten' Narkomzema [Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture] (in Russian). Har'kov. 1924. №49.
2. Biulleten' Narodnoho komisariatu zemel'nykh sprav Ukrain's'koi sotsialistychnoi radians'koi respubliky (Biulleten' NKZS USSR) [Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic] (in Ukrainian). Kharkiv. 1925. №7.
3. Biulleten' NKZS USSR [Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №36.
4. Verkhovtseva I.H. Selians'ke samovriaduvannia v Rosijs'kij imperii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ist. nauk [Peasant self-government in the nineteenth and early twenties centuries: Abstract for the degree of Doctor of History] (in Ukrainian). Cherkasy. 2019. 40 s.
5. Visnyk Narodnoho komisariatu zemel'nykh sprav Ukrain's'koi sotsialistychnoi radians'koi respubliky (Visnyk NKZS USSR) [Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic] (in Ukrainian). Kharkiv. 1925. №7-8.
6. Visnyk NKZS USSR [Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №17-18.
7. Hershonov M. Zemel'nyj kodeks USSR: Poradnyk selianam ta zemel'nym robitnykam [USSR Land Code: Advisor to peasants and land workers] (in Ukrainian). Kharkiv: Radians'kyj selianyn, 1927. 196 s.

8. Hershonov M. Selians'kyj dvir z pohliadu radians'koho zemel'noho prava i mistsevykh zvychaiv [Peasant court of Soviet land law and local customs] (in Ukrainian). *VUAN. Pratsi komisii dlia vyuchuvannia zvychaievoho prava Ukrainy. Zbirnyk sotsial'no-ekonomichnoho viddilu*. 1928. Vyp. 2. S. 62–88.
9. Hershonov M.M., Kel'man E.I. Kommentarii k Zemel'nomu Kodeksu USSR [Comments on the Land Code of the Ukrainian SSR] (in Russian). Har'kov: Jurizdat, 1924. 320 s.
10. Hershonov M., Kel'man Ye. Zemel'nyj kodeks USSR: Tekst ta poartykul'nyj komentar [Ukrainian SRR Land Code: Text and article commentary] (in Ukrainian). Kharkiv: Yurvydav, 1928. 536 s.
11. Dovidnyk-poradnyk u zemel'nykh spravakh dlia sil's'kykh rad [A guide to land councils for village councils] (in Ukrainian). Kharkiv: Radians'kyj selianyn, 1928. 254 s.
12. Zemel'nyj Kodeks USSR (ZK USSR) [Land Code Ukrainian SRR] (in Ukrainian). Kharkiv: Vydannia NKZS USSR, 1922. 90 s.
13. Zemel'noe zakonodatel'stvo USSR i praktika po zemel'nym sporam: Sbornik postanovlenij i reshenij [The land legislation of the Ukrainian SSR and the practice of land disputes: A collection of decisions] (in Russian). Har'kov: Jurizdat, 1925. 746 s.
14. Kalinichenko V.V. Dzherela pro zemel'nu hromadu v dokolhospnomu seli Naddniprians'koi Ukrainy (1917–1930 rr.) [Sources about the land community in the pre-collective farm village of Dnieper Ukraine (1917–1930)] (in Ukrainian). *Visnyk Kharkivs'koi derzhavnoi akademii kul'tury: zbirnyk naukovykh prats'*. Kharkiv: KhDAK, 2009. Vyp. 28. S. 28–35.
15. Kalinichenko V.V. Zemel'na hromada v dokolhospnomu seli (1917–1930 rr.): analiz suchasnoi zarubizhnoi istoriohrafii [Land community in the pre-collective farm village (1917–1930): analysis of modern foreign historiography] (in Ukrainian). *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka (Istorychni nauky)*. Luhans'k: Vyd-vo Luhans'k. nats. un-tu, 2012. № 6 (241). Berezen'. Ch. 1. S. 170–182.
16. Kalinichenko V.V. Zemel'na hromada Naddniprians'koi Ukrainy (1917–1930 rr.): istoriohrafichnyj ohliad [Land community of Dnieper Ukraine (1917–1930): historiographical review] (in Ukrainian). *Visnyk Kharkivs'koi derzhavnoi akademii kul'tury: zbirnyk naukovykh prats'*. Kharkiv: KhDAK, 2009. Vyp. 27. S. 31–38.
17. Kalinichenko V.V. Metodolohiia i metody doslidzhennia zemel'noi hromady v Naddniprians'kij Ukraini (1917–1930 rr.) [Methodology and methods of resech of the land community in Dnieper Ukraine] (in Ukrainian). *Metodychnyj visnyk istorychnoho fakul'tetu*. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina, 2011. № 9. S. 46–50.
18. Kalinichenko V.V. Suchasna zakhidna istoriohrafiiia instytutu zemel'noi hromady v dokolhospnomu seli (1917–1930 rr.) [Modern western historiography of the land community in the pre-collective farm village (1917–1930)] (in Ukrainian). *Visnyk Kharkivs'koi derzhavnoi akademii kul'tury: zbirnyk naukovykh prats'*. Kharkiv: KhDAK, 2012. Vyp. 35. S. 31–38.
19. Kalinichenko V.V. Suchasna Rosijs'ka istoriohrafiiia instytutu zemel'noi hromady v do kolhospnomu seli (1917–1930 rr.) [Modern Russian historiography of the institute of land community in the pre-collective farm village (1917–1930)] (in Ukrainian). *Zbirnyk naukovykh prats'. Seriiia «Istoriia ta heohrafiiia»*. Kharkiv: Kolehium, 2012. Vyp. 43. S. 186–191.
20. Kapustian H.T. Ukrains'ke selo v umovakh radians'koho politychnoho rezhymu 1920-kh rokiv: avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia doktora istorychnykh nauk [The Ukrainian Village in the Conditions of the Soviet Political Regime of the 1920s: Abstract for the degree of Doctor of History] (in Ukrainian). Dnipropetrovs'k, 2004. 35 s.
21. Kotliar Yu.V. Selianstvo Pivdnia Ukrainy: doba novoi ekonomichnoi polityky (1921–1929 rr.) [The peasantry of southern Ukraine: the new economic policy (1921–1929)] (in Ukrainian). Odesa: TOV ViD, 2004. 354 s.
22. Kubanin M. Klassovaja sushhnost' processa droblenija krest'janskih hozhajstv: jekonomicheskoe issledovanie [The class nature of the process of fragmentation of peasant farms: an economic study] (in Russian). Moskva: Izdatel'stvo Komakademii, 1929. 191 s.

23. Matsiuts'kyj V. M. Zemel'no-peredil'na diial'nist' zemel'noi hromady Livoberezhnoi Ukrainy (1922–1930 rr.) [Land-redistribution activities of the land community of the Left Bank Ukraine (1922–1930)] (in Ukrainian). *Materialy IV Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Suchasna ukrainistyka: naukovi paradyhmy movy, istorii, filosofii»: zbirka statej*. Kharkiv, 2014. S. 185–196.
24. Matsiuts'kyj V. V. Heneza zemel'noi hromady USRR [Genesis of the land community of the USSR] (in Ukrainian). *Aktual'nye nauchnye yssledovanyia v sovremennom myre: XXIV Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, 26-27 aprelia 2017 h. : sbornyk nauchnykh trudov. Pereiaslav-Khmel'nytskyj*, 2017. Vyp. 4. Ch. 8. S. 54–59.
25. Matsiuts'kyj V. V. Vyznachennia kil'kosti zemel'nykh hromad na Livoberezhnij Ukraini [Determining the number of land communities in the Left Bank Ukraine] (in Ukrainian). *Ekonomichnyj rozvytok i spadschyna Semena Kuznetsia: tezy dopovidej Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii 30-31 travnia 2019 r.* Kharkiv, 2019. S. 362–363.
26. NKZS USRR. Poradnyk sil's'koho hospodarstva [The farmer adviser] (in Ukrainian). Kharkiv: TsSU USRR, 1923. 210 s.
27. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1925. №20.
28. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №2.
29. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №4.
30. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №5.
31. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №6.
32. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №7.
33. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №8.
34. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №10.
35. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №13-14.
36. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1926. №23-24.
37. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1927. №5.
38. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1927. №10.
39. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1927. №12.
40. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1928. №9.
41. Radians'kyj selianyn [Soviet peasant] (in Ukrainian). Kharkiv. 1928. №11-12.
42. Rybak I.V. Indyvidual'ne selians'ke hospodarstvo Podillia u dobu nepu [Individual peasant economy of the Podillya in the era of new economic policy] (in Ukrainian). Kam'ianets'-Podil's'kyj: Sylyn O. V., 2008. 244 s.
43. Semenov N. Krest'janskij dvor po materialam probnogo obsledovaniia byta i pravovyh otnoshenij krest'janskogo dvora, provedennogo sekciej prava i gosudarstva Kommunisticheskoi akademii v janvare-marte 1926 g. [The peasant court based on the materials of a test survey of everyday life and legal relations of the peasant court, conducted by the section of law and state of Communist Academy in January-March 1926] (in Russian) // *Revoljucija prava*. Moskva, 1927. №1. S. 184–198.
44. Hauke O.A. Krest'janskoe zemel'noe pravo [Peasant land law] (in Russian). *Trudy Obshchestva mezhevyh inzhenerov*. Moskva, 1914. Vyp. 5. S. 1-372.
45. Chajanov A.V. Osnovnye idei i formy organizacii sel'skohozjajstvennoj kooperacii [The main ideas and forms of organization of agricultural cooperation] (in Russian). Moskva: Nauka, 1991. 456 s.
46. Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].
47. Derzhavnyj arkhiv Kyivs'koi oblasti [State archive of Kyiv region].
48. Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti [State archive of Kharkiv region].
49. Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine].